EEN 'KONINKLIJKE' BAKSTEEN UIT EGYPTE

WILLEM VAN HAARLEM

Kort geleden kreeg het Museum een ongewoon Oudegyptisch voorwerp ten geschenke: een complete baksteen **(afb. 1a-b)**. *Niet zomaar een baksteen, maar een met het stempel van een 'koning': in dit geval Mencheperre, een van de hogepriesters van Amon in Thebe gedurende de 21ste dynastie (1075-945 voor Christus)*[1].

afb. 1a en b
De steen met cartouches. Vertaling: 'Mencheperre, Hogepriester van Amon'.

afb. 2
Sjawabti van Psusennes I
APM 1676

afb. 3
Sjawabti van Asetemachbit
APM 9468

EEN VERDEELD LAND

De 21ste dynastie regeerde in het begin van de Derde Tussenperiode. Het ging in die tijd niet zo goed met Egypte; het land was feitelijk gesplitst was in Boven-Egypte (het eigenlijke Nijldal) en Beneden-Egypte (de Nijldelta) en had ook nog te kampen met economische tegenspoed door slechte oogsten en wanbeheer. De laatste echte farao van het hele land was de krachteloze Ramses XI van de 20ste dynastie, die niet als zodanig was opgevolgd, maar gewoonweg opzij was gezet door zijn hogepriester Herihor. Mencheperre was een van diens opvolgers als hogepriester. Hoewel niet echt in naam koning, waren de hogepriesters van Amon het in feite wel. In de noordelijke hoofdstad Tanis regeerde een andere vorstenfamilie, die nauwe banden had met de regenten van Thebe, bijvoorbeeld door onderlinge huwelijken. Dat maakt hun stambomen nogal complex, ook door de vaak gelijkluidende namen. Hoewel dus geen farao, gebruikten ze wel de koninklijke cartouche (= de ovaal rond de naam in hiëroglieven).
Psusennes I, die in Tanis resideerde, was een (half)broer van Mencheperre. Van deze Psusennes heeft het Museum een bronzen sjawabti, afkomstig uit zijn graf **(afb. 2)**. Ook van een dochter van Mencheperre, Asetemachbit, heeft het museum een sjawabti **(afb. 3)**. De complete familiestamboom is in de tweede Egyptische zaal te zien (vitrine 51).

HERKOMST

Mencheperre was zeer actief op bouwgebied, vooral wat fortificaties betreft, in el-Hibeh (Midden-Egypte), Gebelein, Medamud (beide in de buurt van Thebe), en Karnak[2]. Daar zijn ook overal soortgelijke

Doordat Egypte intern zo verzwakt was, zagen rovende nomadengroepen uit de woestijn hun kans schoon voor invallen in het Nijldal, en daar moesten de bovengenoemde centra extra tegen beschermd worden. In Karnak heeft Mencheperre vooral veel werkzaamheden laten verrichten aan de grote Amon-tempel, zoals de bouw van een nieuwe omwalling, en diverse andere bouw- en restauratie-activiteiten. Toen de betreffende omheiningsmuur later weer werd vervangen, zijn er veel van de daarbij gebruikte gestempelde bakstenen opnieuw gebruikt, tot meerdere malen toe. Baksteen is nu eenmaal een duurzamer - en duurder - materiaal dan ongebrande kleitichels. Het zou heel goed kunnen, dat onze baksteen uit Karnak komt.

TECHNIEK

1. ZONGEDROOGDE KLEITICHELS.

Deze waren al in Predynastische tijden (voor 3000 v. Chr.) in Egypte in gebruik. Geschikte klei was en is natuurlijk overal bij de Nijl direct bij de hand. Enkel pure klei is evenwel niet geschikt als tichelmateriaal: er moet een aanzienlijke hoeveelheid zand worden bijgemengd om de tichels sterk genoeg te maken. Stro kan eraan worden toegevoegd voor extra versterking, maar is niet noodzakelijk; zand wel.
Deze mix wordt in putten ruim met water aangelengd

[1] Voormalige collectie J. Jannette Walen. APM 15.925. Er is vaag een Arabisch nummer op te zien: 788 (?). Afmetingen: lengte 35,5 cm, breedte 18,5 cm, diepte 10 cm. Gebakken Nijlklei, vermengd met zand en stro. Sporen van het aanduwen en gladstrijken met de vingers in de mal zijn duidelijk te zien. Er is waarschijnlijk een houten stempel gebruikt.
[2] Zie D.B. Redford, *Preliminary Report of the First Season of Excavation in East Karnak*, 1975-76, in *Journal of the American Research Center in Egypt* 14 (1977), 16-17 / Pl. X
[3] Zie U. Verhoeven, *Eine technologische Rarität, in Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts in Kairo* 43 (1987), 259-266

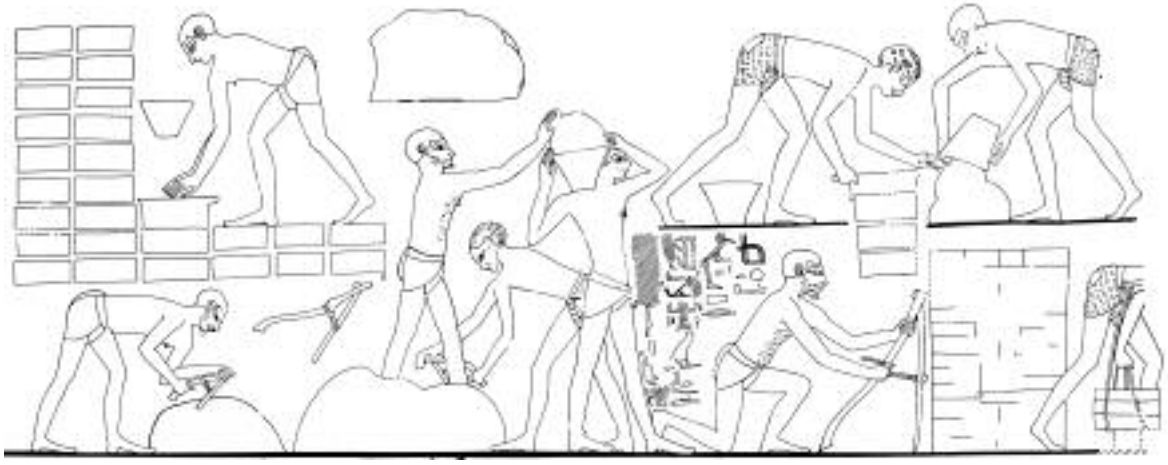

en dan met behulp van houten mallen gevormd en in de zon te drogen gelegd **(zie afb. 4 en 5)**. Tegenwoordig gaat dat nog precies zo. Zelfs oudere technieken dan tichelsteenbouw worden heden ten dage nog gebruikt, zoals het simpelweg bouwen van muren in lagen klei, bovenop elkaar gestapeld en aangestreken. Zeker in de Delta, waar natuursteen als bouwmateriaal van grote afstand moest worden aangevoerd, bouwde men bij voorkeur in tichelsteen. Dat is een van de redenen, dat er daar zoveel minder Oudegyptische bouwresten

zichtbaar zijn. Tichels zijn nu eenmaal niet zo duurzaam, en verweren snel, zeker in het relatief regenrijke Noorden. Ook tempels werden in dit materiaal gebouwd, en noodzakelijkerwijs binnen het bereik van de Nijlvloed, die nu eenmaal de hele Delta onder water zette, en ze zo nog eens extra ondermijnde. In het smalle Nijldal ten zuiden van de Delta waren natuursteengroeven vlakbij, en werden tempels bij voorkeur aan de rand van de woestijn, buiten bereik van de Nijloverstroming, neergezet. Vandaar dat daar zoveel meer architectuur zichtbaar is dan in het noorden, ook al is die uitgevoerd in tichelsteen. Ondanks de nabijheid van natuursteen werd de makkelijker te vervaardigen tichelsteen namelijk toch ook nog veel gebruikt.

2. BAKSTENEN

Pas in het eerste millennium voor Christus komen gebakken kleistenen wat meer in gebruik, hoewel het principe allang bekend was. Die zijn veel duurzamer dan in de zon gedroogde kleitichels. Het feit dat het productieproces zoveel langer duurde en kostbaarder was door de noodzaak brandstof te gebruiken en een andere (duurdere) soort mortel bij het metselen (kalkmortel in plaats van kleimortel) heeft waarschijnlijk een rol gespeeld bij het geringere gebruik. Bij de moderne *'Amina*-techniek [3] worden de nog ongebrande kleitichels op elkaar gestapeld met tussenruimten voor de luchtcirculatie. Tussen de lagen wordt stro, in afgewerkte olie gedrenkt, aangebracht. Dan wordt de hele stapel met een dun laagje modder bestreken ter isolatie, en aangestoken. Dit levert een slechte kwaliteit baksteen op, waarvan ook nog eens een groot deel al bij de eerste verhitting springt. Omdat deze *'amina's* vaak middenin dorpen staan, kost het weinig moeite om de kolossale luchtvervuiling door de brandende en vaak met zware metalen vervuilde afgewerkte olie in te denken **(zie afb. 6)**! Mede omdat de voor deze stenen gebruikte vruchtbare klei ten koste gaat van de schaarse landbouwgrond in Egypte is dit dan ook tegenwoordig verboden. Toen dat nog niet zo was, kon men vooral in het najaar vanuit de lucht honderden van deze walmende stapels zien. Er zijn enkele afbeeldingen op grafwanden van antieke *'amina's* bekend. Daaruit is af te leiden dat de moderne techniek er maar weinig van af lijkt te wijken, afgezien dan van het gebruik van olie als brandstof: dat moet destijds alleen stro geweest zijn.
In Nederland vond en vindt de baksteenproductie door de aanwezigheid van geschikte rivierklei voornamelijk bij de grote rivieren plaats.

Hoewel zo'n 3000 jaar oude baksteen een weinig spectaculaire aanwinst lijkt, blijken de achtergronden van dit nederige voorwerp dus belangwekkender dan je zo op het eerste gezicht zou zeggen.

afb. 4
Het vervaardigen van kleitichels, uit het graf van vizier Rechmire (18e dynastie).

afb. 5
Kleitichels liggen in de zon te drogen

afb. 6
Moderne 'amina (herkomst foto: zie Noot 3)

SUMMARY
A 'ROYAL' BRICK FROM EGYPT.
A mudbrick with the name of Menkheperre, High Priest of Amun and Sovereign of Thebes in the 21st Dynasty, was recently given to the Museum. The historical context, building techniques and possible provenance are discussed.